ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

ВСТУПНЕ СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Розвиток сучасного суспільства немислимий без теорії. Ні запуски космічних апаратів, ні використання побутових приладів, ні монетарна політика, так само як і багато чого іншого, були б неможливі без застосування сучасних теоретичних знань. Наука дедалі більше і вагоміше заявляє про себе як про один із найважливіших елементів продуктивних сил. Це повною мірою стосується й економічної теорії.

В останні десятиліття виникла концепція розвитку економіки, що базується на знанні. У ній знання стають основним ресурсом і найважливішим продуктом суспільного виробництва. Економічна теорія в такій системі життєдіяльності суспільства виконує особливу роль, тому що вивчає сферу, в якій знання як ідеальний за своєю природою продукт перетворюються на матеріальну силу.

Економічна теорія з'явилася на досить високому ступені розвитку суспільства, на якому виникає індустріальна економіка і ринкова система господарства. Це невипадково, тому що саме на цьому етапі розвитку суспільства економічна діяльність відокремлюється від інших видів суспільної життєдіяльності в особливу сферу, а власний предмет політичної економії як історично першої, базової, загальної основи економічної теорії – економічні відносини між людьми – набуває речових форм, створюючи в такий спосіб колізію між доступним для безпосереднього споглядання й опису рухом предметних елементів економічного світу і прихованою за ним сутністю, що не збігається з зовнішньою видимістю і потребує спеціального наукового аналізу.

При цьому від самого початку виникає подвійність у теоретичному ставленні до предмета вивчення. Одна лінія виходить із практичної спрямованості знання й акцентує увагу на функціональному аналізі. Представники цієї лінії пізнання хочуть знати, як можна те або те економічне явище (розподіл праці, гроші, цінні папери і т. д.) використовувати, щоб одержати практичну користь. Їх мало цікавить, що являє собою економічне явище за своєю сутністю, головне – знати, як з ним поводитися. В таких працях немає місця міркуванням про сутність економічних понять, наприклад таких, як уже названі категорії розподілу праці, грошей, цінних паперів і т. д. Зате там є багато цікавого щодо використання всього цього для примноження багатства.

Друга лінія виходить із власне теоретичного начала й акцентує свою увагу на розкритті сутності явищ як реальної підстави її різноманітних функціональних форм. Прикладний аспект такого знання відходить на другий план. Хоча у своєму вихідному пункті ці дві лінії єдині і первісне знання має такою самою мірою практичний, як і теоретичний характер (вихідна абстракція завжди є практично істинною, якщо це дійсно наукова категорія, а не суб'єктивна вигадка дослідника), у процесі історичного розвитку вони розходяться, постійно перебуваючи у взаємодії, суперечності і конфлікті одна з одною. Така розбіжність і суперечлива взаємодія є цілком закономірним явищем, тому що лише таким шляхом можуть бути повністю використані потенційні можливості розвитку кожної з ліній пізнання і їх взаємодії. Функціональний підхід, наприклад, відкриває широкі можливості для використання математичних методів і моделювання, доводячи це до межі, за якою часто губиться суть економічних явищ; сутнісний аналіз, навпаки, спирається на якісні, а не кількісні характеристики.

Відповідно до цих двох ліній вивчення економічних явищ і процесів складаються дві концепції у трактуванні головної проблеми економічної теорії – вартості. Функціональний підхід спирається на маржиналізм, що визначає вартість граничною корисніс-

тю блага. Сутнісний, логіко-історичний аналіз ґрунтується на трудовій теорії вартості. В сучасних умовах обидва напрями являють собою розгалужені системи теоретичного знання. Однак обидва перебувають у кризі. Функціональний аналіз виявився нездатним відповісти на виклики часу. Він дедалі більше йде до математичного конструювання, догматизуючи свої побудови і позбавляючи їх живого перебігу економічного життя. Мейнстрим і його ядро – монетаризм – безсилий у розумінні і науковому обґрунтуванні розв'язання, наприклад, такої проблеми, як збільшення розриву між бідними і багатими країнами. Він виявився неспроможним у рекомендаціях країнам, що стали на шлях переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Звичайно, не можна на теорію покладати відповідальність за практичні невдачі. Вона не суб'єкт, а лише ідеальна форма, що відбиває і спрямовує практичну діяльність. Але додержання рекомендацій МВФ, його фахівців із переважно монетаристськими орієнтаціями спричинило глибші кризи й істотніші соціально-економічні втрати в процесі ринкової трансформації низки постсоціалістичних країн[1]. Теоретичні позиції неокласики виявилися неадекватними економічним умовам, до яких вони застосовувалися. Ця ситуація рельєфно демонструє значення економічної теорії, що вже виміряється не абстрактною корисністю, а втратами сотень мільярдів доларів США, скороченням життя, зростанням бідності багатьох мільйонів людей.

Проте трудова теорія вартості в існуючій формі виявилася також нездатною пояснити сучасні реалії і відповісти на виклики часу. Розпад системи, що називала себе соціалістичною, означає разом з тим її нездатність виробити теоретичні уявлення про шляхи подальшого руху суспільства. Якщо мати на увазі країни з перехідною економікою, то один теоретичний напрям виявився нездатним виробити шлях виходу з адміністративної системи, а другий – шлях входу в ринкову систему. Обидва напрями потребують істотного оновлення, а шляхом цього оновлення є взаємозбагачення, повернення до первісної єдності, але не синкретичної, як це було спочатку, а розгалуженої і такої, що ввібрала в себе всю попередню історію економічної думки. Досягнення такої єдності має певні передумови й умови, що лежать за власними межами названих напрямів і не входять до предмету їх вивчення, але які мають бути введені в цей предмет як неодмінна складова нового теоретичного синтезу. Ці умови, що полягають у правилах, нормах, стереотипах та інших формах упорядкування й організації діяльності людей, вивчає інституціоналізм, який стане основою синтезу і його складовою.

Маржиналізм, трудова теорія вартості та інституціоналізм виникають та зовні виглядають як відносно незалежні теоретичні течії, що розрізняються предметом аналізу і часом актуалізації, але по суті вони є лише трьома сторонами єдиного процесу пізнання закономірностей людської діяльності. Якщо маржиналізм і весь неокласичний напрям спирається на передумови раціональної поведінки суб'єктів господарювання і раціонального вибору, без яких ця теорія просто не може існувати, але які вона не вивчає як свій предмет, то інституціоналізм саме ці умови робить власним предметом вивчення.

Інституціоналізм є сполучною ланкою в існуванні маржиналізму і трудової теорії вартості в рамках класичного напряму, який виходить з інституціональних умов вільного ринку. Але він також є сполучною ланкою стосовно класичного (неокласичного) напряму і кейнсіанства. Адже кейнсіанство вводить в економічну теорію державу як активний інституціональний суб'єкт (перш за все, через фіскальну і монетарну політику) ринкових відносин. Воно, отже, змінює насамперед основні інституціональні умови функціонування ринку. До цього в класичній економічній теорії держава фігурувала лише як зовнішня передумова й умова економічної діяльності, а не як суб'єкт,

[1] Див.: *Стиглиц Дж.Ю.* Глобализация: тревожные тенденции. – М., 2003.

діяльність якого нарівні з фірмами і домогосподарствами визначає характер економічних відносин.

Існує ще один важливий аспект, який характеризує головну роль інституціоналізму в реальних і теоретичних опосередкуваннях. Інституціоналізм також виступає опосередкуючою ланкою у взаємозв'язках мікро- і макроекономіки. Ця роль полягає в безпосередній участі держави в макроекономічних процесах та її регулювальному впливі на мікропроцеси. Цей аспект пов'язаний із співвідношенням класичного і кейнсіанського напрямів, але цілком з ним не збігається. Він має власний зміст, який значною мірою ще не розкритий. У сучасній теорії існує розрив між мікро- і макроекономікою, що є самостійними частинами теорії, які можна вивчати одну незалежно від одної і в будь-якому порядку. Абсолютно ясно, що в реальній дійсності такої незалежності мікро- і макроекономіки не існує. Це єдиний економічний організм, в якому макропроцеси здійснюються через мікро-, а мікро- інтегруються в макро-. Відсутність практичного і теоретичного опосередкування мікро- і макропроцесів породжує відчуженість мікро- і макросуб'єктів, тінізацію економіки, що спирається на особливі інститути (у вигляді неформальних правил, норм, організацій), які забезпечують відособленість тіньових процесів від державного впливу і контролю. Тому й подолання тінізації економіки має спиратися, насамперед, на теоретично обґрунтовані інституціональні перетворення.

Те, що інституціоналізм виявився сполучною ланкою у відносинах маржиналізму і трудової теорії вартості всередині класичного напряму, з одного боку, класичного напряму і кейнсіанства – з другого, і мікро- і макроекономіки – з третього, невипадково. Адже будь-яка істотна зміна в теорії пов'язана й зумовлена зміною умов економічної діяльності, які за природою своєю мають інституційний характер. Саме тому інституціональні дослідження актуалізуються в період криз, перехідних станів, коли істотно змінюються умови протікання економічних процесів, що мають бути осмислені для відповідної корекції, перегляду, розвитку теоретичних конструкцій. Так було в період світової кризи 1929–1933 років, у результаті осмислення якої з відповідною теоретичною корекцією виникло кейнсіанство і сформувався макроекономічний підхід до аналізу економічних процесів. Так відбувається в сучасних умовах, коли неоінституціоналізм, що сформувався у 80-і – на початку 90 років XX (уже минулого) століття, почав пошук відповідей на питання, що виникли в результаті зміни інституціональних умов ведення підприємницької діяльності (істотне підвищення трансакційних витрат, які раніше економічна теорія не брала до уваги через їх незначність, зростання асинхронності інформації, пов'язаної з асиметричністю становища економічних суб'єктів, необхідність глибшої специфікації прав власності і т. д.)[2].

Інституціональний підхід є ключовим у розумінні того, що відбулося в пострадянському і постсоціалістичному просторі. Багато західних консультантів з нормальним економічним мисленням класичного типу просто не могли зрозуміти специфіки багатьох економічних процесів, що відбуваються в країнах з перехідною економікою, і дивувалися, чому їхні добрі поради часто призводили до результатів, прямо протилежних очікуваним. Та й як можна пояснити економісту з класичним мисленням, чому за глибокого падіння виробництва безробіття збільшується несуттєво і куди подінуться працівники, що вивільнилися; що таке довготермінова неоплачувана відпустка; як значна частина працездатного населення може впродовж кількох років існувати на доходи, нижчі за прожитковий рівень; чому в столиці держави з низьким рівнем ВВП на душу населення така велика кількість дорогих автомобілів іноземного виробництва, якої немає навіть у значно багатших країнах; як за зростання грошової маси більш ніж на 40% на рік може відбуватися дефляція; чому дотримання порад значного звуження грошової пропозиції призводить не до зниження інфляції, а до падіння виробництва і

[2] Див.: *Лисовицкий В.Н.* История экономических учений. – Харьков, 2002. – С. 246–257.

росту цін і т. д.? Ніякі підручники економікс, та й ґрунтовніші праці неокласичного напряму не дадуть відповіді на ці запитання, тому що не мають необхідного теоретичного інструментарію для цього. Розібратися в цьому може допомогти інституціональний підхід, який врахує особливості поведінки суб'єктів господарювання і скоригує відповідним чином очікування результатів економічних впливів. Орієнтація переважно на монетаристські підходи на початковому етапі проведення реформ за ігнорування інституціонального аналізу стало фактором поглиблення трансформаційної кризи в Україні[3]. Критична оцінка монетаризму і неокласичних підходів, зрозуміло, не означає їх простого, пустопорожнього заперечення, зовсім ні, йдеться лише про пріоритетність інституціональних основ економічного аналізу, що дають змогу урахувати специфіку протікання економічних процесів у конкретно-історичних умовах і відповідному інституційному середовищі[4].

Подолання кризи економічної теорії, породженої природним відставанням теоретичної думки від істотних динамічних змін у реальному економічному світі, що глобалізується, можливо лише на підставі нового глобального економічного синтезу, який вбирає в себе все розмаїття теоретичних аспектів аналізу предмета, підходів і конструкцій, що відтворюють різні фрагменти глобального економічного простору-часу, і який надає їм нової інтеграційної якості. Це буде загальна теорія економічного простору-часу, окремі фрагменти якої створюються вже зараз, і цей процес інтенсифікуватиметься і наростатиме. Так само, як у сучасний умовах, здавалося б, чисто національні економічні проблеми неможливо розв'язати, не спираючись на врахування глобальних тенденцій, так і в економічній теорії не можна навіть правильно поставити окрему проблему, не подавши її як елемент глобальнішого процесу.

Доведеться переосмислити вихідний пункт економічної теорії – вартість – як певну форму просторової локалізації економічного часу, яка дозволяє розглядати її маржинальну і трудову інтерпретацію як окремі випадки буття економічного простору-часу, що відкриває принципово нові можливості в теоретичному відтворенні системи господарювання. Присудження 2002 року Нобелівської премії з економіки психологам, з одного боку, продемонструвало кризу економічної теорії (у власних межах вона не змогла сказати щось значніше), з іншого боку – актуалізувало розуміння того, що саме вивчення інституціональних умов дає ключ до подальшого розвитку економічної теорії. Адже премія була присуджена, власне кажучи, за теоретичне й експериментальне доведення відхилення реальної поведінки людей від раціональної. Фактори, що зумовлюють відхилення поведінки від раціональної в класичному сенсі, мають інституціональний характер (почуття соціальної справедливості, рівень кооперованості тощо). Розвиток цього підходу має привести до розгляду звичного співвідношення кривих попиту і пропозиції як окремого випадку, характерного тільки для умов економічно раціонального вибору (максимізації корисності або прибутку). Перевага ж інших інституціонально зумовлених цінностей вимагатиме іншого математичного опису.

Слід підкреслити, що вся теорія трудової вартості розгортається в точці перетину кривих попиту і пропозиції, оскільки вона виходить у кожен момент із рівності їх величин. Натомість маржиналізм у цій точці стає неспроможним, непрацездатним. Він

---

[3] У цьому аспекті цікаво порівняти по суті протилежні оцінки змісту економічних реформ у постсоціалістичних країнах А.Ослунда і Дж.Стігліца (див.: *Ослунд А.* Строительство капитализма: Рыночная трансформация стран бывшого советского блока. – М., 2003; *Стиглиц Дж.Ю.* Глобализация: тревожные тенденции).

Редакційна колегія журналу планує в одному з найближчих номерів дати розгорнуту рецензію на ці праці.

[4] В Україні вже з'явилися узагальнювальні колективні дослідницькі праці і підручники, в яких зроблені спроби змістовного врахування інституціональних факторів в аналізі економічних процесів перехідної економіки (див., напр.: Перехідна економіка: Підручник. – К., 2003; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К., 2003).

працює в іншому просторі (кривих попиту та пропозиції), де, у свою чергу, непрацездатною є трудова теорія вартості. Це означає, що теорія трудової вартості є власною межею маржиналізму, й у цьому сенсі – його крайній окремий випадок, подібно до того як у фізиці класична механіка є окремий випадок теорії відносності, що описує закони руху тіл із швидкостями нескінченно малими порівняно із швидкістю світла. Трудова теорія вартості описує закони економічного руху в окремому випадку рівності попиту та пропозиції. Раціональний вибір є окремим випадком інституціонально зумовленого вибору в умовах індустріальної економіки. Істиуціонально зумовлений вибір може, наприклад, орієнтуватися не на максимальний прибуток, а на виховання гідних громадян (що вже було в доринковій історії) або на підтримання життєздатності колективу, розвиток здібностей і т. ін.

Якщо в майбутньому вдасться побудувати більш загальну теорію інституціонально зумовленого вибору з відповідним математичним апаратом, здатним кількісно описати співвідношення потреб і виробництва та відповідні цьому ціннісні характеристики, то теорія раціонального вибору стане окремим випадком інституціонально зумовленого вибору з уже існуючим математичним описом співвідношення попиту та пропозиції і визначенням вартості граничною корисністю. У свою чергу, трудова теорія вартості стане окремим випадком теорії цінності в умовах рівності попиту і пропозиції, виробництва і потреб з уже здійсненим, а значить, безальтернативним і таким, що не складає проблеми, вибором, що фактично також представляє окремий випадок інституціонально зумовленого раціонального вибору (вибір тут виступає як абсолютна необхідність, з якою слід рахуватися, як власне заперечення: наприклад, для людини – вибір батьків чи для селянина за умов натурального сільськогосподарського виробництва – вибір сільськогосподарської праці; відмова від такої необхідності є дійсний вибір, але він означає відмову і від життя в даному суспільстві). В осмисленні цих глобальних і водночас реально локалізованих проблем знайдеться місце всім представникам економічної теорії.

У силу сформованих умов Україна являє собою досить унікальний об'єкт економічного аналізу. У ній можна спостерігати співіснування економічних укладів, які історично належать до різних епох і змінювали один одного в часі: від економічних форм продукування і використання сучасних технологій до найпримітивніших форм натурального господарства. Крім того, породжені в процесі ринкової трансформації різні економічні аномалії допомагають глибше зрозуміти суть явищ в їх нормальному, класичному вигляді, так само як патологічна анатомія дозволяє поглибити пізнання анатомічної норми. З іншого боку, певна ізольованість України від світових інформаційних можливостей, наявність яких є необхідною передумовою участі в розв'язанні згаданих проблем, звужує її наукові можливості. За цих умов, як ніколи, необхідна увага до економічної теорії, підтримка і створення умов для розвитку теоретичної культури, збереження того, що накопичено історією, і стимулювання створення нового.

Україна, на жаль, але природно, переживає, як і інші країни, але по-своєму, кризу економічної теорії. З початку 1990 років донедавна в системі НАН України не існувало навіть окремих структурних підрозділів, які б займалися економічною теорією. Вузівську економічну науку, в якій кількісно зосереджена основна частина теоретиків, було загнано у тісний кут огульною критикою попередньої ідеологізованої теорії і фінансовим удушенням. Навіть назву ядра економічної теорії – політичної економії – було виключено, за рідким винятком, із вузів. Хоча ця назва науки з'явилася 1615 року (більш ніж за 200 років до народження К.Маркса) і благополучно існує та має авторитет на Заході. Незважаючи на такі несприятливі умови, економічна теорія не вмерла, вона зробила важкі, але вкрай необхідні кроки до своєї перебудови, освоєння теоретичних досягнень Заходу, від яких були ізольовані вчені в радянський період, переосмислення власної спадщини і залучення до сучасної проблематики і методів дослідження. В економічних вузах України викладаються курси політекономії, мікро- і макроекономіки,

економічної історії та історії економічної думки, готуються фахівці з економічної теорії, з'являються монографії і підручники, підготовлені на сучасному рівні. Проте все це не вийшло за межі первісного етапу відродження на новій основі. Необхідна подальша консолідація теоретичних сил, сучасні форми обміну інформацією і спілкування теоретиків. Без цього Україна не впишеться у світовий цивілізаційний процес.

З метою подальшої консолідації теоретичної думки, інтеграції зусиль теоретиків в осмисленні і розв'язанні актуальних проблем економічного життя суспільства було ініційоване створення Міжвідомчої координаційної ради з економічної теорії Національної академії наук і Міністерства освіти і науки України. Серед його головних завдань – визначення пріоритетних напрямів розвитку економічної теорії, організація співробітництва вчених Академії наук і вищої школи в проведенні наукових досліджень, підготовці фахівців, сучасних підручників і навчальних посібників, координація наукових досліджень і т. д.

Видання журналу "Економічна теорія" покликано стати важливим засобом консолідації й активізації роботи теоретиків. Редколегія планує публікації по всьому спектру проблем економічної теорії. Будуть постійні рубрики, присвячені проблемам політичної економії, мікроекономіці, макроекономіці, міжнародній економіці, економічній історії, історії економічної думки, теоретичним основам економічних наук, філософії господарства, проблемам змісту і методики викладання економічної теорії, подіями наукового життя, критиці та бібліографії. Особлива увага приділятиметься інституціональним проблемам, оскільки вони є ключовими на сучасному етапі ринкової трансформації і водночас дуже слабко розробленими щодо перехідної економіки. Зважаючи на те, що основна частина теоретиків зосереджена у вищих навчальних закладах і займається викладанням, а також важливість цього процесу для формування нового покоління теоретиків, редколегія має намір значну увагу приділяти проблемам викладання. Уже в другому номері будуть опубліковані діючі стандарти підготовки бакалаврів, фахівців і магістрів за фахом "економічна теорія" й оголошена дискусія, спрямована на вдосконалення цих стандартів з урахуванням Болонського процесу, загальноєвропейських вимог, необхідності збереження кращого з того, що напрацьовано національною системою економічної освіти і т. д. Планується також публікація матеріалів по спецкурсах.

Редколегія сподівається, що журнал стане рідним для теоретиків і має намір підтримувати творчі підходи, діалог представників різних шкіл і напрямів, діалог поколінь теоретиків. Усі разом ми зможемо не лише зберегти в Україні той культурний шар теоретичного економічного мислення, що формувався сторіччями і продовжує існувати, хоча загроза його зникнення через низку причин є цілком реальною, а й створити благодатний ґрунт для нових паростків. Звичайно, цей культурний шар завжди досить тонкий за своєю природою, проте його значення оцінюється не широчінню, а здатністю знаходити адекватні часу та умовам підходи до розв'язання завдань, надавати якості соціально-економічному розвиткові. Культивування такого шару є необхідною умовою правильного вибору шляхів подальшого розвитку України. Економічна теорія ґрунтується на узагальненні та усвідомленні минулого господарського досвіду, його закріпленні у поняттях та проектуванні на майбутнє. Минуле не можна змінити, але від того як воно перетворюється у майбутнє залежать перспективи розвитку суспільства. У визначенні, осмисленні та формуванні цих перспектив "Економічна теорія" покликана відіграти вельми істотну роль.

А.А.Гриценко, д-р екон. наук